

לשון תרגומי "במה מדליקין" ו"פיטום הקטורת" בסידורים האיטלקיים

1. הקדמה

המחקר של הטקסטים המתורגמים לאיטלקית היהודית מתמקד בעיקר בספרי התנ"ך.¹ אמנם התרגומים של ספרות חז"ל לאיטלקית היהודית אינם רבים. ניתן היה לצפות להימצאותם בסידורי התפילה המתורגמים, אך בכתבי יד של הסידורים המתורגמים מימי הביניים לא תורגמו הקטעים של ספרות חז"ל הכלולים בסידורי מנהג איטליה; כנראה מפני שהסידורים המתורגמים היו מיועדים לנשים. הסידור המתורגם הראשון שמופיעים בו קטעים אלו הוא סידור שנדפס בפאנו בשנת רס"ו (1505). בסידור זה מתורגמים פרק ב של מסכת שבת ("במה מדליקין") וברייתת "פיטום הקטורת" (בבלי כריתות ו ע"א). קטעים אלו נמצאים גם בסידורי בולוניה רצ"ט (1539) ומנטובה שכ"א (1561). קטעים אלו וכן פרק ה של מסכת זבחים ("איזהו מקומן שלזבחים") נמצאים בסידור איטלקי בכתב יד מן המאה ה-17, כתב יד לונדון Or. 10517. בסידור ונציה ת"ע (1710) מסכת אבות מלווה בתרגום איטלקי באותיות עבריות, אך ליתר חלקי הסידור אין תרגום.

לשם עבודה זו בחרתי בסידורי פאנו, בולוניה ומנטובה ובסידור כתב יד לונדון ולא כללתי את סידור ונציה ת"ע, כי לשונו של התרגום של מסכת אבות בסידור זה שונה מן הלשון המשתקפת בארבעת הסידורים הנ"ל: היא קרובה לאיטלקית הספרותית, ודורשת תיאור לעצמה. בתיאור האיטלקית שבסידורי פאנו, בולוניה, ומנטובה ובסידור שבכ"י לונדון אני מתרכז ב"במה מדליקין" וב"פיטום הקטורת", כי שני טקסטים אלו נמצאים בכל הסידורים האלה ומאפשרים השוואה בין ארבעתם. להלן אדון ביחס בין התרגומים ואעריך אותם מכמה בחינות: טיב התרגום (כלומר

1 יוצא מן הכלל הוא התרגום לפסיקתא, הנחקר בידי פרופ' לואיזה קואומו.

התרגום המילולי או התרגום המפרש), מיקום הלשון בין להגי האיטלקית, הקווים של האיטלקית היהודית, מקורות התרגום (בעיקר מקורות שמהם המתרגם דלה את הלעזים שלו), דרכי השימוש במרכיב העברי.

שלושת התרגומים בסידורים המודפסים בערים פאנו, בולוניה ומנטובה משתייכים למסורת תרגום אחת, שככל הנראה תלויה במקור אחד קדום יותר. מדובר בתרגומים כמעט זהים,² אך ניתן לומר שהסידור מפאנו מייצג את המסורת הזאת בצורה משובשת יותר, ואילו הסידורים מבולוניה ומנטובה מייצגים על פי רוב את המסורת בצורה טובה יותר, וההבדלים ביניהם נוגעים כמעט רק לענייני כתיב מלא או חסר. להלן אכנה את התרגום הנמצא בשלושת הסידורים האלה "דפוס פאנו" ואסמנו פא, על שם הנציג הקדום יותר, אם כי הוא משובש ביותר (וגם מפני שבספרות נודע יותר הסידור הזה דווקא, בשם *Rituale di Fano*). כתב יד לונדון מייצג מסורת עצמית שאיננה תלויה במסורתם של שלושת הסידורים המודפסים וכנראה איננה קשורה בהם במישרין.

2. הבדלים במסורת התרגום בין שני התרגומים

2.1 בשלוש דוגמות שלקמן ניכר הדמיון בין שלושת הסידורים המודפסים ולעומתו השוני בינם לבין הסידור בכתב יד לונדון:

ואפילו היא שלחרש ורבי יהודה מתיר (שבת ב, ד)

פא: אַי אַפִּירְסִי קִי אִיסָה אַי דִּיפִּיטִילִיו אַי רְבִי יְהוּדָה לֹו אַי מְתִיר

בל: אַי אַפִּירְסִי קִי אִיסָה אַי דִּיפִּיטִילִיו אַי רְבִי יְהוּדָה לֹו אַי מְתִיר

מג: אַי אַפִּירְסִי קִי אִיסָה אַי דִּיפִּיטִילִיו אַי רְבִי יְהוּדָה לֹו אַי מְתִיר

לנ: אַנְקֹור בִּין קִי אִיסָה קָאנָה פּוֹסִי דִי טִירָה, אַי רְבִי יְהוּדָה קוֹנְצִידִי

רואים אנחנו ששלושת הסידורים המודפסים כמעט זהים ביניהם, ואילו בלנ שונה התרגום כמעט בכל פרט: המילה "אפילו" מתורגמת אפירסי בסידורים המודפסים כנגד אנקור בין בלנ; המילה "היא" מתורגמת איסה (=זאת) בשלושת הסידורים המודפסים כנגד איסה קאנה (=הקנה הזה) בלנ; לשם האוגד הסידורים המודפסים משתמשים בפועל *essere* בצורת ההווה (אי), ואילו לנ משתמש בצורת הקוניונקטיב (פוסי); "חרש" מתורגם פיטיליו בסידורים המודפסים כנגד טירה בלנ; "מתיר" מתורגם אי מתיר בסידורים המודפסים כנגד קונצידִי בלנ.

2 דבר זה נכון כנראה בחומר מספרות חז"ל; קטעים אחרים אינם זהים לעתים קרובות.

2.2 לעתים שונה גם המשמעות של התרגום, כלומר ביסוד שני התרגומים היו שתי מסורות פירוש שונות.

לא יקב אדם שפופרת שלביצה וימלאנה שמן (שבת ב, ד)
פא: נון דִּיאוּ פּוֹרְרִי לוֹ אוֹמוּ לֶה קוֹצֶה דִּי לוֹ אוֹבוּ אִי אִינְפִיָּה אִיסָה דִּי אוֹלִיוּ
בל: נון דִּיאוּ פּוֹרְרִי לוֹמוּ לְקוֹצֶה דִּי לוֹ אוֹבוּ אִי אִינְפִיָּה אִיסָה דִּי אוֹלִיוּ
מנ: נון דִּיאוּ פּוֹרְרִי לוֹמוּ לְקוֹצֶה דִּי לוֹ אוֹבוּ אִי אִינְפִיָּה אִיסָה דִּי אוֹלִיוּ
לנ: נון דִּינְוִי פּוֹרְרִי ל"אוֹמוּ אוֹנָה קָאנָה קִי נָאשִׁי נִיל פֶּאנְטָאנוּ אִיט אִימְפִירְלָה דִּי אוֹלִיוּ

בפא המילים "שפופרת של ביצה" מתורגמות לֶה קוֹצֶה דִּי לוֹ אוֹבוּ, כלומר "הקליפה של הביצה"; ואילו בלנ מתורגם אוֹנָה קָאנָה קִי נָאשִׁי נִיל פֶּאנְטָאנוּ, כלומר "קנה שצִמְחַת בְּבִצָּה". שני הפירושים מתועדים במקורותינו.³

ולא בשמן קִיק (שבת ב, א)
פא: אִי נון קוֹל אוֹלִיוּ דִּי לֶה אִיִּדִירָה
בל: אִי נון קוֹן לוֹלִיאוּ דִּי לְאִיִּדִירָה
מנ: אִי נון קוֹן לוֹלִיאוּ דִּי לְאִיִּדִירָה
לנ: אִי נון קוֹן גְּרָאסָה ד"אוֹן אוֹצִילוּ דִּימָאנְדָאטוּ קִיק

דפוס פאנו מפרש את הקיק כקיקיון ומתרגם איִדִירָה, היינו הצמח המטפס קיסוס; על מקור התרגום הזה נדבר להלן. לנ מפרש את הקיק כאון אוֹצִילוּ דִּימָאנְדָאטוּ קִיק, כלומר "עוף אחד... וקיק שמו"; שני הפירושים נמצאים כבר בתלמוד.⁴

3 ייתכן שלפירוש השני (קנה שצמח בכִּצָּה) התכוון כבר הערוך, שהביא את המובאה מ"במה מדליקין" בערך שפופרת עם מובאות אחרות שבהן משמעות המילה היא "קנה": "(בבלי נדה כא ע"ב) הרואה דם בשפופרת מהו פ' כגון שנתנ' פי השפופרת בתוך החדר במקור ויורד הדם בחלול של שפופרת ואינו נוגע בבשרה (פרה ו, א) נפל מן השפופרת לשוקת פסול (פרה ה, ד) שפופרת שחתכה לחטאת פ' קנה חלול מתוקן להדליק בו אש של פרה וי"א שיש לו פקק מצד אחד שמתוקן להשים בו אפר פרה (כלים יד, ה) והשפופרת המשמעת את הקול (בבלי חולין נו ע"ב) התרנגולת שנשחטה ירך שלה ועשו לה שפופרת של קנה וחיתה (שבת כט [ע"ב]) לא יקוב אדם שפופרת של ביצה".

4 שבת כא ע"א: "מאי שמן קיק אמר שמואל שאילתינהו לכל נחותי הים ואמרו לי עוף אחד יש בכרכי הים וקיק שמו רב יצחק בריה דרב יהודה אמר משחא דקאזא ריש לקיש אמר קיקיון דיונה".

3. התרגום הצמוד לטקסט העברי כנגד התרגום המפרש⁵

3.1 אפנה עכשיו לעסוק בטיב התרגומים. התרגום פא מילולי וצמוד ביותר לטקסט העברי. לעומת זאת התרגום לנ נכתב באיטלקית ספרותית יותר, ואינו מהסס להוסיף מילים לשם פירוש.

אין מעשרין את הוודאי... אבל מעשרין את הדמאי (שבת ב, ז)

פא: נוֹן אֲדִיצְמֵנוּ לוֹ צִירְטוּ... מַה אֲדִיצְיֵמְנוּ לוֹ נוֹן צִירְטוּ
לנ: נוֹן סִי דֵה פִיּוֹ דִיצִימָה ד"אֹוְנָה בִיִּאֲדָה קִי סִי סֵה סִיקוֹרוֹ קִי נוֹן סִי א' דֵאטוּ
מְעֶשֶׂר... מַה סִי פּוֹל דָּאר מְעֶשֶׂר דִי לִי בִיִּאֲדִי קִי סוֹנוֹ דּוּבִיּוֹסִי סִי סִי א' דֵאטוּ דִי
קְנוּיִלִי אִיל מְעֶשֶׂר

פא מתרגם מילה במילה: "הוודאי" הוא מתרגם "הוודאי" (לו צירטו), "הדמאי" הוא מתרגם "האינו ודאי" (לו נון צירטו). ואילו לנ מסביר במה מדובר: את "הוודאי" הוא מתרגם "תבואה אשר ידוע בוודאות שלא הופרש ממנה המעשר", ואת "הדמאי" הוא מתרגם "תבואה אשר מסתפקים אם הופרש ממנה המעשר".

קלופה שלשה (פיטום הקטורת)

פא: אִי סְקוֹרְצָה טְרִי

לנ: ד"אֹוְנָה סְפִיצְיָה דִימַאנְדָּאטָה קְלוּפָה קְנוּאֲלִי דִיוּי אָיְסִיר סְקוֹרְצָה ד"אֹוְן לְיִנְיִי
טְרִי אֹוְנְצִי

אף כאן התרגום של פא מילולי: "קליפה" (סקורצה). לנ מפרש: "של בושם אחד הנקרא קלופה שצריך להיות קליפה של עץ אחד".

3.2 כרגיל בתרגומים מילוליים פא חוטא לעתים נגד האיטלקית:

אין מדליקין בו (שבת ב, א)

פא: נוֹן אֲצִינְיֵנוּ אִין אִיסוֹ

לנ: נוֹן סִי דִיוּי אִינְפִיצָאר קוֹן קְנוּיִלוֹ

פא משתמש במקומות רבים בתרגום של "במה מדליקין" במילת היחס האיטלקית אין, תרגום מילולי של ב"ת היחס העברית; ואילו לנ משתמש תמיד במילה

5 להוציא כמה מקרים בודדים אביא להלן רק את פא כנציג של נוסח שלושת הסידורים המודפסים.

האיטלקית קוץ, המתאימה מן הבחינה התחבירית. (אך גם פא אינו עקיב, ומשתמש לעתים אף הוא גם במילה קוץ.)

שעל פני המים (שבת ב, א)
פא: סופרי פצי די לי אקווי
לנ: סופרה ל"אקויה

פא שומר על כל ייחודיות התחביר העברי: על הביטוי "פנים של משהו" במשמעות הצד החיצוני, הקדמי, ועל צורת הרבים של שמות העצם "פנים" ו"מים"; כנגדו לנ משתמש במבנה האיטלקי.

ולא בשמן שריפה (שבת ב, א)
פא: אי נון קולאוליו קי אי ארצה
לנ: אי נון קוץ אוליו קי אירה די תרומה איט אי דיוינוטו טמא, אי קונויניוה איסר
ברויאטו

לנ מאריך בפירוש כהרגלו: "ולא בשמן שהיה של תרומה ונעשה טמא ועומד להשרף" – כמעט התרגום המדויק של בבלי שבת כג ע"ב: "מאי שמן שריפה אמר רבה שמן של תרומה שנטמאה ואמאי קרו לה שמן שריפה הואיל ולשריפה עומד". ואילו פא מתרגם: "ולא בשמן אשר [היא] שרופה"; כלומר הוא שומר על מין הנקבה של "שריפה" וכנראה מבין את המילה הזאת כתואר של שם העצם "שמן", שמינו זכר אף באיטלקית!

3.3 מילוליות תרגומו של פא מרשה לעיתים לראות את הרקע המקומי, האיטלקי, של מסורת הטקסט העברי ששימשה לו בתרגומו:

מביא חמר חיזור יין עתיק (פיטום הקטורת)
פא: אדוצי מירו ביינקו אי מירו פורטו

הנוסח הנפוץ ב"פיטום הקטורת" במחזורים האיטלקיים מימי הביניים הוא המובא כאן כטקסט עברי: "חמר חיזור יין עתיק".⁶ בהתאם לנוסח זה פא משתמש פעמיים במילה מירו, כלומר "יין": פעם לתרגום המילה "חמר" בביטוי "חמר חיזור", שהוא מתרגם מירו בייאנקו, כלומר "יין לבן"; ופעם לתרגום המילה "יין" בביטוי "יין עתיק", שהוא מתרגם מירו פורטו, כלומר "יין חזק" (ומוסיף את מילה החיבור אי).

6 ריזיק, עמ' 382.

4. הקווים הדרומיים

אפנה למיקום לשון התרגומים במפת הלהגים של איטליה. בשני התרגומים, ב־פא וב־לנ, מרובים הקווים הדרומיים.

להדליק (שבת ב במקומות שונים) – לנ אינפיצאר

לנ משתמש בעקיבות בפועל *inpiciar* לתרגום הפועל העברי "הדליק". הפועל האיטלקי הזה במשמעות זו מתועד רק בפאתי הדרום של איטליה, בקלבריה ובסלנטו.⁷ ביתר המקומות הוא מתועד במשמעויות "לתקוע, להתחיל, להתערב". אך המילה מתועדת גם בלהג של יהודי פררה:⁸ *ay impiscet tuti li pisci de la luma de sciabad* = "הדלקתי כל הפתילות של הנר של שבת" בהקשר הקרוב להקשר של "במה מדליקין". כלומר איזוגלוסה זו מקשרת בין להגי דרום איטליה, בין להגי יהודי מאוחר של גטאות בצפון ובין לשון התרגום.

ולא בחסן (שבת ב, א) – פא: אי נון קול ריסקה די לו לינו, כלומר "ולא בפסולת של פשתן".

הפירוש של המילה בא כבר בתלמוד הבבלי, שבת כ ע"ב: "אלא אמר אביי כיתנא דדיק ולא נפיץ". וכך מפרש הערוך: "פשתן שאינו מתוקן". המילה ריסקה, המסמנת בין היתר את הפסולת של פשתן, השריד או הקנה המרכזי של השיבולת, מתועדת בדרום, בקלבריה, בסיציליה ובאברוצו;⁹ בקלבריה ובסיציליה דווקא בצורה קרובה יותר לזו המתועדת ב־פא.

ולא בחסן (שבת ב, א)

לנ: גי מינו קון סטופינו די לינו קי נון אי ספאדולאטו

ב־לנ תורגמה המילה "חוסן" "פשתן שלא נידש". אף הפועל *spadolare* מתועד בדרום, בקלבריה, בסלנטו ובנפולי, במשמעות "לדוש את הפשתן".¹⁰

יין קפריסין (פיטום הקטורת) – פא: מירו ספיציאטו

7 רולפס, קלבריה: *mpizzare*, *ficcare*, *accendere*, רולפס, סלנטו: *mpicciare*: accendere

8 טרציני, גיאקומלי, עמ' 284.

9 רולפס, קלבריה: *resca* (*risca*), *resta della spiga* (וכך גם ורברו). גיאמרקו: *rišchje*,

barba del grano, *fusto del lino*. ורברו: *risca*.

10 רולפס, קלבריה: *spatulare*, *battere il lino colla scotola*. רולפס, סלנטו: *spatulare*:

spatulia, *battere il lino con una specie di scotolare il lino o la canope*. אסקולי:

spatola

גם במקומות אחרים משתמש פא במילה מירו כתרגום ל"יין".¹¹ השימוש נעוץ בביטוי הלטיני *vinum merum* = "יין טהור"; במשמעות "יין" סתם המילה הזאת משמשת דווקא בקלבריייה ובפוליה.¹²

ואפילו היא שלחרש (שבת ב, ד)
 בל, מג: אַי אַפִּירְסִי קִי אַיְסָה אַי דִּיפִּיטִילִי (פא: אַבִּירְסִי)

המילה "אפילור" מתורגמת בשלושת הסידורים המודפסים במילה אפירסי. המילה הזאת מתועדת בדרום¹³ ובלהג יהודי רומא (בלהג יהודי רומא משמעותה נוטה יותר למילת קריאה והתפעלות, מעין "באמת", "מה אתה אומר").¹⁴ הסידור בכתב יד, כפי שראינו לעיל בדוגמה מס' 1, מתרגם אנקור בין.

ולא באליה (שבת ב, א)
 לנ: אַי נֶוֶן קֶוֶן גֶּרָאסָה דִּי קוֹדָה דִּי קְאָסְטְרָאטִי, כלומר "שמן של זנב של כבשים".

לנ מתרגם בהתאם לפירושו של ר' אליהו בחור בנימוקים לספר השרשים לרד"ק: "אליה הוא כמו זנב, אבל לא נקרא אליה רק הזנב מן הכבש או מן האיל". המילה *castrato* משמשת במשמעות "כבש סתם", "איל סתם", ולא בהמה מסורסת, דווקא בפאתי איטליה הדרומיים, בקלבריייה ובסלנטו.¹⁵ פרופ' קואומו העירה לי שאף בסדר לראש השנה של יהודי ליורנו הביטוי "ראש כבש" מתורגם *testa di castrato*, כלומר ייתכן שהמילה הזאת נתקבלה בלהגים מסוימים של יהודי איטליה במשמעות "כבש" סתם. קשה קצת להניח שידובר בכבש מסורס בהקשר של "יהי רצון" לראש השנה, שהוא בנוסח הנזכר של יהודי ליורנו "יהי רצון מלפניך ה' או"א שנהיה לראש ולא לזנב ותזכור לנו עקידת יצחק".¹⁶

ולא בירוקה שעל פני המים (שבת ב, א)
 פא: אַי נֶוֶן קוֹלָה אַיְוֹוָה דִּי לִי נַאוּוִי קִי אַי סוֹפְרִי פְּצִי דִּי לִי אַקוּוִי

- 11 לנ מתרגם ווינו, וויין.
 12 רולפס, קלבריייה: *mire, vino* [lat. *vinum merum vino puro*, cfr. apul. *miere vino*]
 13 אסקולי: *aperzi: inoltre, anche; la voce vale persino, perfino*
 14 מילנו, עמ' 200.
 15 אם כי בשימוש הכללי נתקיימו כנראה הבהמות המסורסות באיטליה; ראה, למשל, באיגרת שנכתבה בסוף המאה ה-15: "והגיע לוקורה לקנות סריסים מא' קצב באמנה, ומכרם תכף לקצב אחר במעות מחושבים" (בוקסנבוים, עמ' 115).
 16 רולפס, קלבריייה: *castrateddu, capretto; crastatu, montone*. רולפס, סלנטו: *castratu montone*

המילה האיטלקית *erba* ("עשב") נכתבת ב־פא בוי"ו: אִיְרוּוה.¹⁷ בדרום הצרור *rb* באמצע המילה הופך ל־*rv*;¹⁸ הצורה *erva* ב־*v* מתועדת בקמפניה, בקלבריה, באברוצו ובנפולי.¹⁹

היוצא (שבת ב, ג) – פא: ייטי

הצורה *jess* ב־*j* פרוסטטית ובעיצור *s* אופיינית לדרום איטליה כנגד הצורה *esce* של האיטלקית הספרותית.²⁰ צורה זו מתועדת גם בלשון התרגומים היהודיים²¹ ובלהג יהודי רומא.²²

כל שהוא (פיטום הקטורת) – פא: קְנוֹאֲטוּ פְקוּ סִיִּסְיָא

ב־פא במקום המילה האיטלקית *poco* = "מעט" באה כמעט תמיד הצורה פְקוּ. צורה זו נדירה, אך אופיינית לכמה מקומות בדרום איטליה.²³

אתה הוא ("אתה הוא אלהינו" לפני "פיטום הקטורת") – פא: טו סי

כלומר, ב־פא צורת הנוכח של הווה של הפועל *essere* היא *si*, כנגד *sei* באיטלקית הספרותית (וב־לנ). צורה זו אופיינית לדרום,²⁴ ומתועדת בתרגומים היהודיים.²⁵

5. הקווים הצפוניים

הקווים הצפוניים מועטים ומוגבלים ל־לנ.

בלכש (שבת ב, א)

לנ: קוֹן סְטוֹפִינִי דִי בְאֲרִבִּיסִי קִי נְאִשִי א' טוֹרְנוֹ לִי אֲרִבֹרִי, כלומר "זקן לחיים (או שפם) שגדל סביב העץ".

17	הכתיב ב־לנ אינו חד־משמעי: אִיְרָבָה.
18	רולפס, דקדוק, 262.
19	רולפס, דקדוק, שם; רולפס, קלבריה; סלצנו; גיאמרקו: <i>erva</i>
20	רולפס, דקדוק, 225, 340. כך בלוקניה, בקלבריה ובפוליה.
21	קואומו, יונה, עמ' 125: <i>jiscire</i> ; פסיקתא א, עמ' 102: <i>iesea</i>
22	מילנו, עמ' 204: <i>essi(re) o: issi(re)</i> : <i>essente</i> (dall ant. verbo roman.: <i>essi(re) o: issi(re)</i>)
23	רולפס, דקדוק, 43.
24	שם, 540.
25	קואומו, יונה, עמ' 57.

תרגומו של לנ מתאים לפירוש המילה בתלמוד, לרש"י ולערוך.²⁶ המילה *barbis* = "קן לחיים" אופיינית לצפון, וצורתה האיטלקית הרגילה, *barbigi*, התפתחה מצורה זו. בדרום מקבילה לה הצורה בסיומת שונה, *barvitti*.²⁷

אבל אם חיברה היוצר (שבת ב, ד)

לנ: מה סי ל"אויסי אטאקאטו איל בוקאלירו

הצורה בוקאלירו = "עושה או מוכר כדים" אופיינית ללהג ונציה.²⁸

6. הקווים הדרומיים כנגד הקווים הצפוניים

6.1 בכמה מקומות ניתן לראות קו צפוני בלנ כנגד קו דרומי בפא. אביא תחילה שתי דוגמות מהתחום הפונטי:

א. הידמות העיצורים בצרור $nn < nd$:

פא: סיקונה (*seconda*), אצינינו (*accendono*), מונה (*monda*), קנילה (*candela*), גראנו (*grande*)

לנ: סיגונדו, אצינדיר, אינמונדאנו אינמונדאציוני, קונדאנאטו, דימאנדאטו

אחד הקווים העיקריים המבדילים בין להגי הצפון ללהגי הדרום באיטליה הוא הידמות n - d בצרור *nd* באמצע מילה שחלה בדרום.²⁹ הידמות זו מתועדת במקורות איטלקיים-יהודיים רבים.³⁰ רואים אנו, שאיזוגלוסה זו מבדילה היטב בין פא ללנ. לעתים ניתן לראות את ההבחנה במילה אחת או בשורש אחד: סיקונה ("שנייה") בפא כנגד סיגונדו בלנ, אצינינו ("מדליקים") בפא כנגד אצינדיר בלנ, מונה ("טהורה") בפא כנגד אינמונדאנו ("מטמאים") בלנ.

26 שבת כ ע"ב: "לכש שוכא דארזא שוכא דארזא עץ בעלמא הוא בעמרניתא דאית ביה". רש"י שם: "עמרניתא – כמין צמר יש בין קליפתו לעצו". ערוך: "לגש – פ' קליפה של עץ ארו דבר רך כעין צמר רך".

27 ב"א: *barbigi*, *adattamento dell it. sett. barbis dal lat. tardo barbitium*. It. merid. *barvitti*

28 ביאריו: *Bocaler*, *Vasellaio*. *Facitore o Venditore di vasi e propr. di quei di terra, come di stoviglie*

29 רולפס, דקדוק, 253.

30 קואומו, יונה, עמ' 37.

ב. התוצאה הרגילה בטוסקנה ובדרום של הצירוף הלטיני באמצע המילה si היא §³¹, ובהתאם לכך אנו מוצאים ב־פא אַפּרוֹשוֹו כתרגומו של "הֶבְהֵב" העברי (שבת ב, ג), ואילו ב־לנ העיצור קולי: בְּרוּיֵאטוֹ (שבת ב, ג) = "נשרף", "שרוף". הצורות הקוליות מוצאן בצרפת או בצפון.

6.2 ושתי דוגמות מתחום אוצר המילים:

ולא בכלך (שבת ב, א)

פא: אַי נון קולו פּוּנֵצִילוֹ דִי לֶה סִיטָה

לנ: אַי נון קון סטופֵינוֹ דִי פִילוֹסִילוֹ אוֹ באַנוֹה דִי סִיטָה

שני התרגומים מתרגמים את המילה "כלך" כ"חומר שמוציאה תולעת המשי בהתגלמותה" ומשתמשים בתרגום במילה אחת, פּוּנֵצִילוֹ/פּוּלִיסִילוֹ, אך פא משתמש בצורתה הדרומית ואילו לנ בצורה האופיינית לצפון.³² הלעז עצמו מופיע כבר אצל רש"י (שבת כ ע"ב, ד"ה גושקרא): "פסולת של משי העשוי ככובעים והוא בית התולעת וקורין לו פולוי"ל".

ייתכן שבמקום אחד הסידור בכתב יד מביא גלוסה לשם הסבר המילה שמוציאה מן הדרום:

בשביל שתהא שואבת:

פא: פִיר קְשׁוֹנִי קִי אִיסָה סְפוּצָה

לנ: אַצִייוֹ קִי סְפוּצָה אִי טִירִי ל"אולִייוֹ

את הפועל spuzzare במשמעות "לשאוב" מצאתי בינתיים רק ב"צמח דוד", כלומר במקור יהודי;³³ הפועל מתועד בלהג של נפולי במשמעות קרובה מאוד – "לנקות את הבארות".³⁴ כאמור, ייתכן שהתוספת אי טירי ("וישאב") היא תוספת הסבר, כי על אף נטייתו של לנ לתרגום המפרש אין הוא מביא מילים נרדפות.

31 רולפס, דקרוק, 286.

32 רולפס, קלבריה: *funicello*, dial., ב"א: *funiceddu*, bozzolo di seta [corruz. di filugello]

baco da seta, v. it. merid., lat. follicelus filugello, per incontro con funis fune
:א: *filusello*; forma sett. di filugello. דוד מן התפוחים (de Pommis) מביא במילונו "צמח
דוד" (סוף המאה ה־16) דווקא את הצורה הדרומית: "כלך... פסולת של משי "il finicello..."

33 שאב, דלה... spozzare, sorbire

34 סלצנו: spuzza, nettare i pozzi

7. סימני האיטלקית היהודית

הערתי על כמה קווים שמשותפים לתרגומים הנדונים כאן ולמקורות איטלקיים-יהודיים אחרים; אביא עתה עוד כמה דוגמות לקרבה זו.

7.1 תופעות פונטיות רבות משותפות לתרגומים אלו, למקורות יהודיים אחרים ולמה שנקרא *coine centro-meridionale*, כלומר ללהגים של מרכז איטליה ודרומה. הנה שתי דוגמות נוספות:

היעדר הדיפטונגיזציה הבלתי מותנית של *o* ו-*e* ל-*ou* ול-*ie* מאפיין להגים דרומיים³⁵ ומקורות יהודיים רבים.³⁶ דיפטונגיזציה זו נעדרת אף בשני התרגומים שלנו: אֹמוּ (פא, לֵן, במקומות רבים), אֹבוּ (פא שבת ב, ד); מִיֵּלִי (פא, לֵן פיטום הקטורת).

שריפה – פא אֶרְצָה

המעטק *z < s* אחרי ה-*r* מאפיין בעיקר את הדרום, אם כי הוא מתועד גם בטוסקנה.³⁷ התופעה נקרית בכל הטקסטים האיטלקיים היהודיים של אזורים המרכז והדרום.³⁸

7.2 אביא שלוש דוגמות מתחום תורת הצורות, אחת הנוגעת למורפולוגיה של השם ושתיים הנוגעות למורפולוגיה של הפועל.

א. אחד הקווים האופייניים לאיטלקית היהודית (המשותף ללהגים שונים, ולא דווקא ללהגים דרומיים)³⁹ הוא ארגון מחדש של השמות בסיומת *e*, המתבטא במעברם לקבוצות בסיומות *o* ו-*a*.⁴⁰ הקו מתועד בשלושת הסידורים המודפסים כנטייה, ולא כתופעה גורפת.

שמות עצם: סַאֲלִיצוֹ = *salice*, "ערבה" (שבת ב, א פא, בל, מנ);⁴¹ אֲבֵיטוֹ = *abete*, "ברוש" (פיטום הקטורת פא, בל, מנ);⁴² סַאֲלוֹ = *sale*, "מלח" (פיטום הקטורת בל, מנ) / סַאֲלִי (פא).

35 רולפס, דקדוק, 100, 122.

36 קואומו, יונה, עמ' 11.

37 רולפס, דקדוק, 267.

38 קואומו, יונה, עמ' 26, 39.

39 רולפס, דקדוק, 353.

40 קואומו, יונה, עמ' 42-44.

41 אמנם הצורה *salcio* נפוצה בצורה עממית; ראה, למשל, ד"א בערכה.

42 אף הצורה *abeto* נפוצה בלהגים עממים; ראה ד"א. צורה זו מתועדת בתרגומים; ראה קואומו,

שיר השירים, עמ' 158: ברות, *abeto*.

שמות תואר: גְרָאנוּ = grande, "גדול" (פיטום הקטורת פא, בל, מנ); מולו = molle, "רך" (פיטום הקטורת פא, בל, מנ); פּוֹרְטוּ = forte, "חזק" (פיטום הקטורת פא); פּוֹרְטָה = forte, "חזקה" (פיטום הקטורת פא) / פּוֹרְטָי (בל, מנ).

ב־פא בכמה פעלים בצורת הגוף השלישי של יחיד בהווה מופיעה הסיומת o: שבת ב, ד: דִּיאֹ (פא) / דִּינֹי (יז) = deve, חייב, צריך. שבת ב, ה: פֶּאֹ (פא) / פֶּה (יז) = fa, עושה. שבת ב, ז: אָאֹ (פא) = ha (גוף שלישי יחיד בהווה של הפועל (to have, avere). כמובאה מתהלים פב 1: סְטָאֹ (פא) / סְטָה (יז) = sta, עומד, ניצב. צורות אלו אפיינו את להג רומא עד תחילת המאה ה-16⁴³, והן נשתמרו בלהגים היהודיים.⁴⁴

ב. גוף שלישי יחיד של העבר הרחוק מקבל בכמה להגים של דרום איטליה, בעיקר במרקי וברומא, את הסיומת ao.⁴⁵ צורות אלו אופייניות ללהגים היהודיים,⁴⁶ ומתועדת ב־פא:

אם נתן בה דבש פסלה (פיטום הקטורת)
פא: סִי דִּיאֹ אִינִיסָה מִיִּלִי פֶּסְלָאֹ אִיסָה (= פֶּסֶל אֹתָהּ).

ה' מלך (מובאה מן המקרא תהלים צג 1)
פא: דוֹמִידִית רִינָאוֹ, כנגד הצורה הרגילה ב־לֵנ: אִיל סִינִיֹּר רִינִיֹּר.

7.3 והנה כמה דוגמות מתחום אוצר המילים:

אינו מטמא טומאת אהלים (שבת ב, ג)
בל: נוֹן אִינְפִילוֹטָה לוֹ אִינְפִילוֹטְמִינְטוֹ דִּילִי פֶּאוֹוִילִוִּנִי (פא: אִין פִּילוֹטָה... אִין פִּילוֹטְמִינְטוֹ)
לֵנ: נוֹן אִינְמוֹנְדָּאנוֹ אִינְמוֹנְדָּאצִּיֹּנִי

המילה impolluto במשמעות "טמא" אופיינית דווקא ללשונות יהודיות רומאניות,⁴⁷ כולל להגים איטלקיים יהודיים.⁴⁸ בלהגים הלא יהודיים נדחה הפועל בימי הביניים

43 ארנסט, עמ' 144.
44 קואומו, יונה, עמ' 57-58.
45 רולפס, דקדוק, עמ' 570, 573.
46 קואומו, יונה, עמ' 61.
47 בלונדהיים, עמ' 57, 92.
48 קואומו, פסיקתא א, עמ' 102: impelutazione. מקרי דרדיקי (קאומו, שם): enpolluto

על ידי הבינוני pollutus. הצורות המרובות בתנועות i/e נראות תוצאה של הערכוב עם impello.⁴⁹

המכבה את הנר (שבת ב, ה)

פא: קְוִילוֹ קִי סְטוּצָה לְקַנְיָלָה

לנ: קְוִילוֹ קִי סְטוּצָה לָה לֹמְי

הפועל stuzzare, stuzza מוצאו בלהג עתיק של רומא, והוא משמש בלהג יהודי רומא;⁵⁰ הצורה stuzza מתועדת בתרגום איטלקי-יהודי של ספר עמוס⁵¹ כתרגום של המילה העברית "מכבה".⁵²

שנאמר וכל בניך למודי ה' (מובאה מן המקרא, תהלים נד 13)

פא: קִי דִיֶּצִי לוֹ פְּסוּק אִי טוּטִי לִי פִילִיּוֹלִי טוּאִי נִישוּטִי דֵה דוּמִיֶּדִית

יז: קִי דִיֶּצִי אִיל פְּסוּק אִי טוּטִי לִי פִילִיּוֹלִי טוּאִי אַמְאִיסְטְרַאטִי דִיל סִינִיּוֹר

הפועל nescere = "להיות למוד" (הצורה המתועדת ב־פא, נישוטי, היא בינוני סביל של פועל זה) הוא מן האופייניים ללהגים היהודיים.⁵³

8. מקורות התרגום

אפנה כעת למקורות שמהם שאבו המתרגמים את הלעזים שלהם. ניתן לומר שהם העדיפו פירושים אחרים על פני פירושי הערוך.

ולא בפתילת המדבר (שבת ב, א)

פא: אִי נוֹן קוֹלָה אוֹרְטִיקָה

פא מתרגם במילה אורטיקה = "סרפד". בלעז זה משתמש רש"י בפירושו לשבת כ ע"ב, ד"ה שַׁבְּרָא: "מִיֵּן עֶשֶׂב אַרוֹךְ וְקוֹרִין אוֹתוֹ אוֹרְטִיקָה". ואילו הערוך מביא לעז אחר, בערך "שַׁבְּרָא": "ואנו שמענו שקורין אותו בלעז פירול"א".⁵⁴

קואומו, שם.	49
ססטיירי, עמ' 122.	50
קסוטו, עמוס, עמ' 120.	51
צורות דומות מתועדות גם בקלבריייה (רולפס, קלבריייה: astutare, stutare) ובנפולי (סלצנו: astuta, stuta).	52
קואומו, בשוליים, עמ' 49; למשל nesciuti de battaglia, "מלמדי מלחמה", שה"ש ג 8.	53
קואומו, הערוך, עמ' 610.	54

כך קורה גם כשפירושו של הערוך עומד מול פירושו של אבן ג'נאח:

הצרי (פיטום הקטורת) – פא: לַטוּרְיָאָה⁵⁵

הערוך מביא כלעז ל"צרי" את המילה "בלסמו"⁵⁶, ואילו אבן ג'נאח תְּרִיאָק. הצורה טוריאקה ב"ו אופיינית לדרום איטליה;⁵⁷ אך היא מתועדת אף בלשון העברית של האיגרות שנכתבו בפירנצה בסוף המאה ה-15 הטורייקה.⁵⁸ לַנְּ מעדיף לעתים את ר' אליהו בחור על פני הערוך ורש"י.

בשמן פקועות (שבת ב, א)

פא: נִילוֹ אֹלְיוֹ דִּי צוּקִי סְאִלְוִטְקִי = דלעת בר

יז: קוֹן אֹלְיוֹ דִּי פוֹנְגִי = פטריות

הן הערוך הן רש"י מפרשים את "פקועות" כדלעת מדבר. כך רש"י למשנה (שבת כד ע"ב, ד"ה פקועות): "דלעת מדברי"; וכך הערוך בערך פקועות: "...ויש מפרשים דילועי מדבריות". בהתאם לכך מתרגם פא. אך לַנְּ מעדיף את הלעז המובא בהערות של ר' אליהו בחור לספר השרשים לרד"ק, ערך פקע: "פקועות הם פונג'י". לעתים שני התרגומים מביאים לעזים שונים מזה המובא בערוך, אך מדובר בנרדפים ללעזו של הערוך.

בשמן צנונות (שבת ב, ב)

פא: נִילוֹ אֹלְיוֹ דִּי לִי רְדִיעִי

לַנְּ: קוֹן אֹלְיוֹ דִּי רְאוּיָצוֹן

בערוך מובאת המילה הנרדפת השלישית ל"צנון": "ולא בשמן צנונות... ובלע"ז ארמור"שא".

ופעם אחת הלעז של פא מתאים לנמצא במקור חיצוני לכאורה:

ולא בשמן קיק (שבת ב, א)

פא: אִי נוֹן קוֹל אֹלְיוֹ דִּי לַה אִידִירָה

אידירה, המילה האיטלקית לצמח המטפס קיסוס, מסמנת כאן צמח שבשבת כא ע"א מוגדר "קיקיון דיונה". כך גם הערוך: "קק – ולא בשמן קיק... ריש לקיש אמר

55 לַנְּ: גומה.

56 קואמו, הערוך, עמ' 596.

57 לקלבריייה (רולפס, קלבריייה): turriaca, teriaca, לנפולי (אסקולי): turriaca, teriaca

58 בוקסנבוים, עמ' 111.

קיקיון דיונה פי' יש לו פרי שעושיין ממנו שמן". אך הקיקיון של יונה מתורגם בתרגומים האיטלקיים היהודיים במילים cucuzza ו-zuccaro⁵⁹ ואילו המילה hedera כתרגום של "קיקיון" נמצאת בוולגטה.⁶⁰

9. דרכי השימוש במרכיב העברי

9.1 מילים עבריות רבות נכנסו ללשון התרגומים הנידונים כאן. בדרך כלל פא משתמש במילים העבריות השייכות לרובד הדיון ההלכתי, לשדות האיסור וההיתר; לנ מתרגם מילים אלו לאיטלקית, ואילו את המילים הפשוטות הוא מביא בצורתן העברית.

כך אין לנ מתרגם את המילה "שבת", בניגוד ל־פא:

מפני כבוד השבת (שבת ב, ב)

פא: פִּיר קְשׁוּנֵי דִי לוֹ אוֹנוּרֵי דִי לוֹ סְפִיטוֹ

לנ: פִּיר אוֹנוּר דִּיל שַׁבַּת

לנ אינו מתרגם גם את הצירוף "ערב שבת" (אך מוסיף לו את מילת היחס ב"ת):

בתוך ביתו ערב שבת עם חשכה (שבת ב, ז)

פא: אֵין פְּרָה לָהּ קְסָה סוּאָה נִילָה סִינָה דִי לוֹ סְפִיטוֹ קוֹן לָהּ סְקוּרִיטָה

לנ: אֵין קְאָסָה סוּאָה בְּעָרְבַּ שַׁבַּת נְאֻנְטִי דִּיוֹנֵיטִי סְקוּרָה

לנ עשוי גם להוסיף את המילה "שבת" בתוך מילות הפירוש שלו:

ובהדלקת הנר (שבת ב, ו)

פא: נִילוֹ אֶצִּינְרִי דִי לָהּ קְנִילָה

לנ: אֵי נִיל "אֶצִּינְרִי לָהּ לוֹמִי דִּיל שַׁבַּת

בדומה לכך אין לנ מתרגם את המילה הנפוצה והידועה "גוים":

מפני שהוא מתירא מפני גוים (שבת ב, ה)

פא: פִּיר קִי אִיסוֹ טִימָה פִּיר קְשׁוּנֵי דִּילִי יִינְטִי

לנ: פִּיר צִייוֹ קִי לוֹאִי א' טִימָה דִי גוֹיִם

59 קואומו, יונה, עמ' 141.

60 לעת הזאת לא מצאתי מקורות יהודיים קדומים שמפרשים את הקיקיון כאדירה; מקור מאוחר יותר, צמח דוד, מביא לעז זה כמסמן את הקיקיון, ודווקא בערך קיק: "קיק, או קיקיון עלי אדָרָה בלע"ז. או דלעת... Hedera, o ver Zucca... Hedera vel cucurbita..."

המילה יינטי רגילה בתרגומים האיטלקים היהודיים לתרגום המילה "גוים".⁶¹
 הסידור בכתב יד אינו מתרגם גם את המילה "עזרה", הנפוצה בלהגים
 היהודיים:⁶²

שאין מכניסין מי רגלים לעזרה מפני הכבוד (פיטום הקטורת)
פא: נוֹן פֿצִימוֹ אַיִנטראַרְי לֹו שְׁתָּן נִילוֹ סֶנטוֹנאַרִיאֹו פִיר קֶשוּנִי דִי לֹו אֹונֹרִי
 לֵנ: נוֹן סִי אַיִנטרוֹדוּצִי אֹורִינֵה נִי לֵ עֶזְרָה פִיר אֹונֹרִי
 9.2 כאמור, בניגוד לכך פא משאיר בצורתן העברית את המילים הקשורות לתחום
 ההלכתי, לאיסור ולהיתר, ש-לנ מתרגמן לאיטלקית:

ורבי יהודה מתיר (שבת ב, ד 2x)

פא: אַי רְבִי יְהוּדָה לֹו אַי מְתִיר

לֵנ: אַי רְבִי יְהוּדָה קֹונְצִידִי

אבל אם חיברה היוצר מתחילה מותר (שבת ב, ד)

פא: מַה סִי אַפֿיצִאסִי אַיסֵה לֹו פִיטִילִירוֹ דֵה פֶרִימָה אַי מוֹתֵר

לֵנ: מַה סִי לֵ"אֹוִיסִי אַטאַקאַטוֹ אַיל בּוֹקאַלִירוֹ דֵה פֶרִינְצִפִייוֹ אַי לֵיצִיטוֹ

ורבי יוסי פוטר (שבת ב, ה)

פא: אַי רְבִי יוֹסִי לֹו אַי פּוֹטֵר

לֵנ: רְבִי יוֹסִי לֹו" אַסוֹלָוִי

ואם בשביל החולה שיישן פטור (שבת ב, ה)

פא: פִיר קֶשוּנִי דִי לֹו אַמְלֶאטוֹ קִי דוֹרְמִי אַי פֶטוֹר

לֵנ: פִיר קֶאייִן דִי אֹון אַינְפִירמוֹ קִי דוֹרְמָה אַי אַבסוֹלוֹטוֹ אַי נוֹן מִירִיטָה פִינָה

כחס על הפתילה חייב (שבת ב, ה)

פא: קוֹפִירְצִי סוֹפֶרִי לֹו לֹוצִינִיו אַי חִיִיב

לֵנ: פִיר סֶפֶאַרַאמְבִיאַר אַיל סֶטוֹפִינוֹ, מִירִיטָה אַיסִיר קוֹנְדאַנאַטוֹ

כך גם כשיש משלים למילה "חייב":

ואם חיסר אחת מכל סממניה חייב מיתה (פיטום הקטורת)

פא: אַי סִי מְנַקְסִי אֹונֹו דִי טוֹטִי לִי סֶפִיצִיאִי סוֹאִי אַי חִיִיב לֵה מוֹרְטִי

61 קואומו, פסיקתא ב, עמ' 101, וכך גם במקרי דרדקי, ראה קואומו, שם.

62 פורטיס וצולי, עמ' 213; טרציני, שרידים, עמ' 115.

לנ: אֵי סִי וְוִי אָוּוִיטְסִי מְאָנְקָאטוֹ אֹנְהָ דִי טוִיטִי קְוּוִילִי אֵיִרְכִי אֹו רְאֵדִיצִי מְיִרִטְאֵרְכִי לֵה מוֹרְטִי

ספּק חשכה ספּק לא חשכה (שבת ב, ז)

פּא: סְפּק קִי סִיאָה סְקוֹרִיטָה סְפּק קִי נוֹן סִיאָה לֵה סְקוֹרִיטָה
לנ: קְוּוִאנְדוֹ וְוִי אֵי דוֹבִייוֹ קִי סִיאָה סְקוֹרוֹ אֵי דוֹבִייוֹ קִי נוֹן סִיאָה סְקוֹרוֹ

9.3 פּא אינו מתרגם גם את שמות המידות, ואילו לנ מתרגם, כדרכו לפרש דברים שאינם מובנים לכל נפש:

שבעים מנה... ששה עשר מנה (פיטום הקטורת)

פּא: סִיטְאנְטָה מְנִים... סִיִדִיצִי מְנִים

לנ: סִיטְאנְטָה אֹונוֹי... סִיִדִיצִי אֹונוֹי

פּא עושה שינוי קל במילה, ומעבירה מצורת היחיד לצורת הרבים.

תשעה קבין... סאין תלתא קבין תלתא (פיטום הקטורת)

פּא: נוֹוִי קְבִין... מוֹוִי טְרִי אֵי קְבִין טְרִי

לנ: נוֹוִי קוֹפִי... טְרִי מִיסוֹרִי אֵי קוֹפִי טְרִי

רואים אנו את חוסר העקיבות של פּא: את "סְאִים" הוא מתרגם במילה האיטלקית moggio. ייתכן ש-לנ בחר בשם המידה coppo בשל דמיונו בצליל למילה "קבין".

9.4 יש מילים עבריות שנשתמרו בשני התרגומים כצורתן:

ובחלה (שבת ב, ו)

פּא: גִילָה חֶלָה

לנ: אֵי גִיל פִילִיאר לֵה חֶלָה

וטומנין את החמין (שבת ב, ז)

פּא: אֵי קְרוֹפִינוֹ לוֹ חֶמִין

לנ: אֵי גוֹבִינְאֵר אֵיל חֶמִין

שתי המילים, "חלה" ו"חמין", נפוצים מאוד בלהגים היהודיים.⁶³

9.5 שימוש במילה עברית שונה מן המקור מופיע בתרגום המילה "מי רגלים" במילה "שתן" (ב־פא); לנ מתרגם במילה האיטלקית אורינה:

והלא מי רגלים יפין לה אלא שאין מכניסין מי רגלים לעזרה מפני הכבוד (פיטום הקטורת)

פא: אי ייה לו שְׁתֵּן פּוֹרָה בִּילוֹ אַאִיסָה סִינֹ קִי נֹן פְּצִימוֹ אִינְטְרָאִי לוֹ שְׁתֵּן נִילוֹ סְנְטוֹאִרִיאוֹ

לנ: אִיט אֹן וִוִירוֹ לָה אֹרִינָה סִי קוֹנְוִירִיבִי אֲ דִיטָה צְפוֹרְן סוֹלוֹ קִי נֹן סִי אִינְטְרוֹדוֹצִי אֹרִינָה נִי לַ עֲזָרָה

הדוגמות מעין זו, שבהן מילה עברית מתורגמת במילה עברית או בביטוי עברי אחר, מעידות לכאורה על המרכיב העברי של הלהג האיטלקי היהודי.

9.6 שני התרגומים משתמשים במבנים פריפרסטיים איטלקיים-עבריים:

וחכמים מתירין בכל השמנים (שבת ב, ב)

פא: אִי חֲכָמִים דְּנוֹ הִתְרֹ אִין טוֹטִי לִי אֹלְיוֹרָה = נותנים היתר

לעתים שני התרגומים משתמשים במבנה פריפרסטי זהה, וזה נראה עדות לשימוש במבנה בלהג יהודי:

שנאמר (במקומות שונים)

פא: קִי דִיֶּצִי לוֹ פְּסוֹק = כפי שאומר הפסוק

לנ: קִי דִיֶּצִי אִיל פְּסוֹק

המבנה יכול להופיע בצורות דומות אך לא זהות:

ואין מטבילין את הכלים (שבת ב, ז)

פא: אִי נֹן פְּאָנוֹ טְבִילָה אֲלִי נוֹשִׁילָה⁶⁴ = עושים טבילה

לנ: אִי נֹן סִי פּוֹנִי אֲ טְבִילָה לִי כְלָים = שְׁמִים לטבילה

תרגום פריפרסטי מיוחד וצורה עברית מיוחדת רואים אנו בתרגום הפועל "עירב":

עירבתם... ומערבין (שבת ב, ז)

פא: אֹנוֹיטִי לִינוֹאטוֹ לוֹ עֵרוֹב... אִי לִינוֹינֹ לוֹ עֵרוֹב = הרמתם הערוב... מרימים הערוב

64 המילה vascelli במשמעות "כלים" מיוחדת ללהג רומא הקדום וללהגים היהודיים (ססטיירי, עמ' 122).

לנ: אַוויטי פֿאַטו אַיל עירוב... אַי סי פּול פֿאַר אַיל עירוב = עשיתם העירוב... יכול לעשות העירוב

בלנ המילה עירוב מופיעה בלא תשלום דגש, תופעה מצויה במסורת איטליה; גם השימוש בפועל fare לשם יצירת הפועל הפריפרסטי נפוץ בלהגים יהודיים. ואילו פא משתמש בצורה בלתי רגילה, עירוב. ניתן להציע הסברים שונים לצורה זו. ייתכן שזו תוצאה של הנמכת התנועה לפני הרי"ש, תופעה ידועה ונפוצה. וייתכן שחל ערבוב עם המילה עֶרוּבָה, המתועדת בלהגים איטלקיים-יהודיים במשמעות "ערב של חג, ערב של שבת", וגם "הכנות לסעודת חג"⁶⁵. אינו רגיל השימוש בפועל levare = "להרים, להגביה" בנוגע לעירוב. ייתכן שהופעתו קשורה להלכות בנוגע להגבת עירוב חצרות ותבשילין.⁶⁶ כך גם במקור האיטלקי המובהק שבלי הלפט, סי צט:⁶⁷ "וצריך להגביה העירוב והשיתוף מן הקרקע טפח".

10. לסיכום ניתן לומר ששני התרגומים, פא ו-לנ, שונים ביסודם, אך לשון שניהם מתאפיינת בקווים הדרומיים וקרובה ללשון האיטלקית בתרגומים יהודיים של ימי הביניים. אפיונים אלו מובעים בצורה חזקה יותר בתרגום פא, שהוא קדום יותר. ואילו בלנ מתועדים קווים צפוניים, המעידים ככל הנראה על השפעת לשון הסביבה על לשון המתרגם. מצד שני לשונו של לנ קרובה יותר ללשון האיטלקית הסטנדרטית, הספרותית; במיוחד ראוי להדגיש את השימוש במילה סיניוור במקום המילה דומידי, המופיעה בפא. בשני התרגומים מופיעים גם קווים המתועדים בלהגים יהודיים מאוחרים, ובכך הם רומזים לקשר בין רבדים שונים של האיטלקית בפי יהודי איטליה.⁶⁸

65 טרציני, גיאקומלי, עמ' 290.

66 כך, למשל, במשנה תורה לרמב"ם (הל' עירובין ב, יד).

67 שה"ל, עמ' 341.

68 כאמור, שני התרגומים שונים ביסודם. אך רבים הם הקווים המשותפים לשניהם ורבים הם הקווים המלמדים על הצדדים המשותפים, דוגמת הקווים הדרומיים. מעניינים הקווים מעין הפועל impicciare, המשותף לתרגומו של לנ, ללהגים איטלקיים דרומיים וללהגים איטלקיים יהודים מאוחרים. שוב מתעוררת השאלה, באיזו מידה יכולים אנו לדבר על הקוניה היהודי האיטלקי או על ההתנהגות (atteggiamento) הלשונית הרומה המאחדת את הלהגים האיטלקיים-היהודיים מתקופות שונות וממקומות שונים. בעיה זו, שהיא הבעיה המרכזית של חקר האיטלקית היהודית, לא נדונה בכללותה זה זמן רב; אם כי התייחסויות אליה ורמזים לצדידה השונים יש כמעט בכל מאמר שדן בלהגי יהודי איטליה. לדיונים הממצים בעניין זה ולביבליוגרפיה ראה במיוחד טרציני, ביקורת; סרמונטה, הרהורים; קואומו, איטלקיאנו,

רשימת הקיצורים

א. כתבי יד

- פא = סידור דפוס פאנו רס"ו
 בל = סידור דפוס בולוניה רצ"ט
 מג = סידור דפוס מנטובה שכ"א
 לנ = כתב יד לונדון Or. 10517

ב. ביבליוגרפיה

- F. d'Ascoli, *Dizionario etimologico napoletano*, Napoli 1979 = אסקולי
 G. Ernst, *Die Toskaniesirung des romniesirung Dialekten in 14n und 15n Jahrhunderten*, Wiesbaden 1984
 ארנסט
 C. Battisti & G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, 5 vols, = ב"א
 Firenze 1950–1957
 ג. בויריו
 G. Boerio, *Dizionario del Dialecto Veneziano*, Venezia 1856 = בוקסנבוים
 בוקסנבוים = ' בוקסנבוים, אגרות יהודי איטליה: מבחר מהמאה השש-עשרה,
 ירושלים תשנ"ד.
 D. S. Blondheim, *Les parlers judeo-romans et la Vetus Latina*, = בלונדהיים
 Paris 1925
 C. Coronedi Berti, *Vocabolario Bolognese Italiano*, Bologna = ברטי
 1869–1874
 E. Giammarco, *Dizionario Abruzzese e Molisano*, Roma 1976 = גיאמרקו
 G. Devoto & G. C. Oli, *Il dizionario della lingua italiana*, Firenze = ד"א
 2000
 A. Varbaro, "Saggio del vocabolario etimologico siciliano", = ורברו
CSETS 13 (1989), pp. 293–357
 B. Terracini, Recensione a M. Berenblut, "A = ביקורת
 Comparative Study...", *Romance Philology*, 10 (1956/57), pp. 243–258
 B. Terracini, "Le parlate giudaico-italiane negli = גיאקומלי
 apunti di Raffaele Giacomelli", *RMI* 28 1962, pp. 260–295

בשוליים, איטלקית יהודית. נראה שכעת צריך לנתח טקסטים נוספים באיטלקית באותיות העבריות ובמיוחד לפתח את כלי המחקר וגישותיו שיאפשרו את ניתוח החומר העדין בחינת שרידים ארכאולוגיים שהם מפורזים וטיבם שונה כעדויות שנשארו על להגי היהודים באיטליה.

- B. Terracini, "Residui di parlate giudeo-italiane raccolti = שרידים", a Pitigliano, Roma, Ferrara", *RMI* 17 (1951), pp. 3–11, 62–72, 111–121
- M. L. Meyer Modena "Un contratto di Messalam = קונטרטו", Tedrschi di Verona", *Hebraica* (1998), pp. 357–377
- A. Milano, "Glossario dei vocaboli e delle espressioni di origine = מילגו ebraica nel dialetto giudaico-romanesco", Appendice nel: Crescento Del Monte, *Sonetti postumi giudaico-romaneschi e romaneschi*, Roma 1955/5716
- Can. Giovanni Malara, *Vocabolario dialettale Calabre-Reggino* = מלרה Italiano, Reggio di Calabria 1909
- A. Salzano, *Vocabolario napoletano-italiano*, Napoli 1984 = סלצנו
- L. Scazzocchio Sestieri, "Sulla parlata Giudaico-Romanesca", = ססטיירי in *Scritti in memoria di Enzo Sereni*, Milano & Gerusalemme, 1970, pp. 101–129
- J. B. Sermoneta, "Considerazioni frammentarie sul = סרמונטה, הרהורים giudeo-italiano", *Italia* 1 (1976), pp. 1–29
- U. Fortis & P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana*, Roma = פורטיס וצולי 1979
- צמח דוד = דוד בן יצחק מן התפוחים, צמח דוד, ונציה 1587.
- L. Cuomo, "Italkiano versus giudeo-italiano versus 0 = איטלקיאנו (zero): una questione metodologica", *Italia* 3, 1–2 (1982), pp. 7–32
- L. Cuomo, "Il giudeo-italiano e le vicende = איטלקית יהודית linguistiche degli ebrei d'Italia", *Italia Judaica: Atti del I Convegno Internazionale (Bari 18–22 Maggio 1981)*, Roma 1983, pp. 427–454
- L. Cuomo, "In margine al giudeo-italiano: note = קואומו, בשוליים fonetiche, morfologiche e lessicali", *Italia* 1 (1976), pp. 30–53
- L. Cuomo, *Le glosse volgari dell Aruk di R. Nathan ben = קואומו, הערוך Jechjel da Roma*, Tesi composta per il conseguimento del titolo Doctor of Philosophy, Gerusalemme 1974
- L. Cuomo, *Una traduzione giudeo-romanesca del libro di = קואומו, יונה Giona*, Tuebingen 1988
- L. Cuomo, "Pesicheta Rabbati: un florilegio = פסיקתא א midrascico giudeo-italiano al confine tra Toscana e Umbria nel XVI

- sec.”, in I. Benabu & J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem 1985, pp. 69–126
- L. Cuomo, “Pesicheta Rabati: Une traduction en = פסיקתא ב = judeo-italien”, *Massorot* 2 (1986), pp. 81–92
- L. Cuomo, *Una traduzione interlineare giudeo = קואומו, שיר השירים = cristiana del Cantico dei Cantici*, Firenze 2000
- U. Cassuto, “La tradizione jiuideo italiano per la tradazione = קסוטו, עמוס = della biblia”, in *Atti del 1° Congresso Nazionale di Tradizion Popolari*, Firenze 1930, pp. 114–121
- F. Cherubini, *Vocabolario Milanese-Italiano*, Milano 1840 = קרוביני
- G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, Torino 1966 = דקדוק
- G. Rohlfs, *Dizionario dei dialetti salentini*, Ravenna 1976 = סלנטו
- G. Rohlfs, *Nuovo Dizionario Dialettale delle Calabrie*, = קלברייה, Ravenna 1977
- ריז'יק = מ' ריז'יק, מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים מן המאות הארבע עשרה עד החמש עשרה ובתיעוד אחר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א.
- שה"ל = שבלי הלקט השלם לרבנו צדקיה ב"ר אברהם הרופא, מהדורת שמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשכ"ו.